

A metafizikától a regényig

Szisztematikus igényű széljegyzetek

Enzensberger öt beszélgetéséhez

A *Jacques le fataliste*¹ alap gondolata Laurence Sterne *Tristram Shandy* című regényéből származik. „Vilmos királyunk akként vélekedett instálom, nagyságos uram – szólalt meg Trim –, hogy minden dolog eleve elrendeltetett számunkra a földön; annak okáért gyakorta mondotta volt katonáinak, hogy »minden golyónak megvan a maga cédulája.«² Diderot-nál Jakab legelső megszólalása ez: „A kapitányom [...] azt [...] mondta, hogy minden kilőtt puskagolyó egy bizonyos címre megy.”³ A téma így a totális determináció vagy a fatalizmus.⁴ De ami Sterne-nél csak egy gondolat volt, az Diderot-nál a regény alapjául szolgáló metafizikai probléma.

(I. A metafizikai kérdés: a szabad akarat) Enzensberger elemzéseinek egyik kulcsmondata: „Diderot azon szórakozik és azzal szórakoztat minket, hogy a metafizika kérdéseit kizsákmányolja és ugyanakkor le is rombolja.” A *Jacques le fataliste* a metafizika sajátos irodalomává (regénnyé) váló transzformációja. Kizsákmányolás és lerombolás: a kérdések átvétele és sajátos átalakítása. A szabad akarat kérdése áll az úr és Jakab a könyvön végigvonuló párbeszédének középpontjában. „Hogy mit mondtak? Az úr nemigen mondott semmit; Jakab meg azt hajtogatta, hogy [...] minden, ami idelent megesis velünk, jó és rossz, meg vagyon írva odafent.”⁵ Jakab a fatalista determinációt képviseli, az úr pedig ebben legalábbis kételkedik. A legerősebb ellenvetését néhány oldallal később így fogalmazza meg: „De ha az ember úgy gondolkodik, mint te, akkor nincs olyan bűn, amit ne követhetnének el lelkiismeret-furdalás nélkül.”⁶ Ezzel a szembeállításal Diderot először fogalmaz meg egy nagyon fontos gondolatot: az emberi cselekedetek meghatározottságát tekintve a fent és a lent lévőek egészen másképp gondolkodnak. A lent lévőek kiszolgáltatottak, ők általában parancsokat követnek és hajtanak végre, ezért arra hajlamosak, hogy az élet egész folyását egy eleve elrendelt végzetnek tekintsék. Itt a földön az urak parancsolnak, de a parancsolás egész rendszere is az égben dől el. A fent lévőek a parancsolás tapasztalatából kiindulva a földi élet egészét a szabadság létéhez kötik. De az ő véleményük nem is áll össze határozott elképzeléssé. Szerintük talán van, ami determinált, de a determináció nem lehet univerzális. Az író egy helyen Jakab helyzetébe belehelyezkedve írja: „Azt képzeljük, hogy mi diktálunk a sorsnak; pedig a sors diktál nekünk: és a sors Jakab számára az volt, ami közvetlenül érintette, vagy közel állt hozzá, a lova, a gazdája, egy szerzetes, egy kutya, egy nő, egy öszvér, egy varjú.”⁷ Az író, ha nem is bírálja Jakabot, de rámutat Jakab világgépének hallatlan korlátozottságára: az alul lévőek világgépét nemcsak determinizmus, hanem a hallatlan beszűkültség is jellemzi. Aztán mintha a következő mondatban az elbeszélő egy halvány kritikát is megfogalmazna: „A lova most olyan tempót diktált, amilyent csak bírt a lába, vitte Jakabot a gazdája felé, aki az út szélén szunyókált [...]”⁸ Nem teljesen egyértelmű, de mintha ez a mondat azt sugallná, hogy a ló most a maga szabad akaratának megfelelően diktálta a tempót. És ha a lónak lenne szabad akarat, akkor ezt hogyan lehetne elvitatni az embertől? Az elbeszélő azonban gondosan betartja ezt az álláspontok közötti lebegést.⁹ Egyetlen helyen Jakab mintha nekiállna bizonyítani a maga elképzelését. A bizonyítás most úgy kezdődik, hogy Jakab megismétli a kiindulóponton felvetett tézist: „Minden, ami idelent megesis velünk, jó és rossz, meg vagyon írva odafent.”¹⁰ Aztán két alátámasztó gondolat következik: (1) „Talán bizony kegyvelmed tudja a módját, hogyan lehet kitörölni ezt az írást?”¹¹ Ha valaki vitatni akarná az általános determinációt, akkor annak azt kellene megmutatnia, hogy ezt az „írást” alakítani tudjuk, felül tudjuk bírálni, vagy semmissé tudjuk tenni. De ez a bizonyítás egy konkrét eljárás megadását jelentené, a fátum

1 A mű megírását korábban az 1773 és 1775 közötti évekre datálták; újabban viszont az 1765 és 1784 közötti csaknem húsz évet adják meg a keletkezés idejeként (Diderot 1784-ben halt meg).

2 Laurence Sterne: *Tristram Shandy úr élete és gondolatai*, Új Magyar Könyvkiadó, 1956. 539.

3 Denis Diderot: *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája*, in: uó: *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája / Rameau unokaöccse*, Európa Könyvkiadó, 1960. 7.

4 A cím magyar fordítása elhibázott: éppen hogy nem arról van szó, hogy minden lehetséges, hanem arról, hogy minden meghatározott. A fordítás már inkább egy etikai vagy morálfilozófiai következményre utal.

5 Denis Diderot: *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája / Rameau unokaöccse*, Európa Könyvkiadó, 1960. 7.

6 I. m. 11.

7 I. m. 31.

8 Uo.

9 Sokan úgy gondolják, hogy Diderot maga is osztotta Jacques fatalista nézetét, és ezt mindenekelőtt a *D’Alambert alma* című szöveggel támasztják alá. (Lásd Denis Diderot: *Válogatott filozófiai művei*, Akadémiai Kiadó, 1983. 225–281.) Én azonban úgy gondolom, hogy a *Jacques le fataliste* végig közvetíteni akar a fatalizmus és a szabad akarat között. A kérdés csak arra vonatkozik, hogy ez hogyan lehetséges.

10 Denis Diderot: *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája*, i. k. 11.

11 Uo.

fölbomlásztására vonatkozó eljárás megadását. (2) „Talán bizony én lehetek nem én? S minek-utána én én vagyok, vajon cselekedhetem-e másként, mint én? Talán bizony lehetek én én meg egy másik? S mióta a világra jöttem, talán bizony volt csak egy pillanat is, amikor ez nem volt igaz?”¹² Most mintha az énbé lennének belefoglalva a determináló erők. Mindenesetre *mindkét* bizonyítás már eleve fölteszi a determináló erők meglétét. Így aztán semmit sem lehet bizonyítani: „Míg két hittudósunk így vitakozott – bár egyetértésre nem jutottak, mint a hittudományban megeshetik –, lassan bealkonyodott.”¹³ A metafizikai viták ugyanolyanok, mint a hittudósok vitái, nem vezetnek semmiféle eredményre, az idő meg csak múlik és múlik. „Elképzelheted, kedves olvasó, meddig tudnám beszéltetni őket e témáról, melyről kétezer év óta már annyit beszéltek, annyit írtak, anélkül, hogy egy tapodtat is előre jutottak volna velem.”¹⁴ És most még csak a könyv hatodik oldalán tartunk, de már be is csukhatnánk, a végeredmény (legalábbis filozófiai szempontból) már a kezünkben van. Egy rövid Enciklopédia-cikkben Diderot ezt írja: „[A metafizika] a dolgok ész-alapjáról szóló tudomány. Mindennek megvan a maga *metafizikája* és a maga gyakorlata: a gyakorlat ész-alap nélkül [...] és az ész-alap gyakorlat nélkül – tökéletlen tudomány.”¹⁵ Vagyis kétféle tudomány van: az egyik a dolgok ész-alapjával, a másik a gyakorlati hasznosságukkal foglalkozik. Diderot nem mondja nyíltan, de egyértelműen érezteti, hogy egy olyan korban élünk, amikor a gyakorlati hasznosság előtérbe lépett, a metafizika pedig veszélybe került. „Kérdezzenek meg egy festőt, egy költőt, egy zenészt, egy matematikust, és kényszerítsék arra, hogy adjon számot a tevékenységéről, vagyis, hogy eljusson a művészetének *metafizikájához*.”¹⁶ A művészek a mesteremberek, akik jól és jobban gyakorolják a mesterségbeli fogásokat, de az ész-alapokról való gondolkodást fölöslegesnek tartják. Szókratész volt így az igazi metafizikus, vagy pontosabban az, aki fölhívta a figyelmet a metafizika jelentőségére.¹⁷ A metafizika háttérbe szorulásának azonban a hasznosság szempontjának előtérbe nyomulása mellett van még egy másik oka is: a metafizika úttévesztése. „Ha a metafizika tárgyat értelmetlen absztrakt kategóriákra, mint tér, idő, anyag és szellem korlátozzuk, akkor egy megvetendő tudomány [...]”¹⁸ Vagyis a metafizika ebbe az irányba haladt, és így értelme eltorzult. Az a kérdés, hogy a szabad akarat problémáját Diderot értelmetlen metafizikai elvontságnak vagy a cselekedetek ész-okának tartja-e, a regény alapján nem dönthető el egyértelműen. Vagy talán azt is mondhatjuk, hogy e két lehetőséggel játszik. Mindenesetre a regény különböző cselekményekből, eseményekből és dialógusokból áll, amelyek háttérben mindig felmerül a szabad akaratra vonatkozó kérdés. Metafizikai tekintetben a regény egy zavarba ejtő kitekintéssel végződik: a cél az, hogy „hogy Zénónnak és Spinozának minél több híve jöjjön a világra”.¹⁹ Diderot ilyen nagyra tartotta olvasói filozófiai műveltségét? Hogy viszonyulnak egymáshoz ezek a koncepciók? És egyáltalán melyik Zénonról is van szó? Minden bizonnyal a sztoa megalapítójáról, akiről viszont alig-alig tudunk valamit. Általában Chrysippust tartják az iskola második megalapítójának. Aulus Gellius ezt írja róla: „A fátumot [...] Chrysippus, a sztoikus filozófia vezetője ilyenformán határozza meg: a fátum a dolgoknak örök és változhatatlan sorozata, és az őt implikáló következmények végtelen során át önmagába visszatérő és azokkal szoros összefüggésben álló láncolat.”²⁰ Spinoza szerint is minden történet az isteni természet szerint kauzálisan megalapozott. „A természet törvényei és szabályai, amelyek szerint minden történik, s az egyik alakból átmegegy a másikba, mindenütt és mindenkor ugyanazok, s ezért az a mód is, amelyen bármely dolog természetét megismerjük, szükségképpen egy és ugyanaz, tudniillik a természet egyetemes törvényei és szabályai szerint való megismerés.”²¹

(II. Az író mint a metafizikai dilemma megoldója?) Diderot az úr és a szolga mellett bevezet még egy szereplőpárost: az elbeszélőt és az olvasót. Enzensberger arra hajlik, hogy ezeket is az úr–szolga viszony mintájára kell értelmeznünk. „Egyébként [...] szerintem az úr és a szolga vitáját egészen másképp is lehetne értelmezni. Ezt a szerző maga sugallja, amikor tőlünk és magától is azt kérdezi, hogy mi a helyzet az olvasóval. Ki az eljárás ura? A szerző azt szeretné, ha olvasnák, a munkáját a piacra viszi, és a vevője, aki fizet, a megbízója, vagyis az ura.” Nem, véleményem szerint az elbeszélő és az olvasó viszonya nem az alá- és fölérendeltség mintáját követi. Az elbeszélő mindig magához ragadja a szót, reflektál az elmondottakra, és közvetlenül

12 Uo.

13 I. m. 12.

14 Uo.

15 *Diderots Enzyklopädie. Eine Auswahl*, Reclam Verlag, Leipzig, 2001. 268.

16 Uo.

17 Bizonyos helyeken a regény erősen emlékeztet a szókratészi dialógusra, lásd Denis Diderot: *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája*, i. k. 15. skk.

18 *Diderots Enzyklopädie*, i. k. 268.

19 Denis Diderot: *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája*, i. k. 247.

20 Aulus Gellius: Attikai éjszakák. Részletek, in: Steiger Kornél (szerk.): *Sztoikus etikai antológia*, Gondolat Kiadó, 1983. 103.

21 Benedictus de Spinoza: *Etika*, Gondolat Kiadó, 1979. 150. (Harmadik rész, Előszó.)

beszélni kezd az olvasóhoz. Ennek kettős célja van: egyrészt nem akarja, hogy az olvasó maradtalanul átadja magát az eseményeknek, de ugyanakkor azt sem akarja, hogy az olvasó unatkozzék. A *Rameau unokaöccse* című művében Diderot az előkelőkről ezt írja: „Mindent elnyúnek. Elbárgyul bennük a lélek, hatalmába keríti az unalom. Jó szolgálatot tesz nekik, aki e nyomasztó bőség közepett kioltaná életüket.”²² Az ilyen és hasonló passzusok nem szabad, hogy arra csábítsanak, hogy az olvasó a szolga, az elbeszélő az úr. Sem az olvasó, sem az elbeszélő társadalmi meghatározottsága nincs rögzítve. Az unalom nem az életformával, hanem az adott szöveggel áll kapcsolatban. A belefeledkezésről persze Diderot nem beszél, de ő is írt olyan klasszikus regényt, amely „csak” egy történetet mesél el, és abba mintegy bevonja az olvasót. Amikor a regényben az elbeszélő először megszólal, ezt mondja: „Látod, olvasó, máris a legjobb úton vagyok, s csak tőlem függ, hogy megvárakoztatlak-e, mert ha most elválasztom az urat és a szolgálóját, ha mindegyiküket olyan úton indítom el, amilyen éppen eszembe jut, akkor te egy, két vagy három évet is várhatsz Jakab szerelmének a történetére. Ugyan ki tilthatná meg nekem, hogy megházasítsam az urat és felszarvazott férjet csináljak belőle? Hogy Jakabot elhajóztassam Nyugat-Indiába. Hogy oda küldjem a gazdáját is? Hogy azután mindkettőjüket egyazon hajón visszahozzam Franciaországba? Milyen könnyű meséket kitalálni.”²³ „Te, olvasó, most talán azt hiszed, hogy ez a csapat nekiesik Jakabnak és az urának, véres csata kezdődik, füttykösök puffannak, pisztolyok döbbenek; bizony csak tőlem függ, hogy mindez megtörténjék, de akkor mi lenne az elbeszélés hűségével? Mi lenne Jakab szerelmének történetével?”²⁴ Mi lenne az elbeszélés vezérfonalával? Úgy tűnik, hogy a regény tárgya egy szerelmi történet elbeszélése, de ezt nem az elbeszélő meséli el, hanem a szolga az úrnak. Mintha a szerelmi történet a regény kötelező tartalma lenne. Közben a szerelmi történetek már mindent elárasztanak: „Versben, vagy prózában írt történeteid mind a szerelemről szólnak; majd minden kedvedre való költemény, elégia, ekloga, idill, dal, eposz, komédia, tragédia, opera egy-egy szerelmi história. Majd minden kedves festményed, szobrod szerelmi história. Mióta csak a világra jöttél, falod a szerelmi históriákat és nem unsz bele.”²⁵ A szerző azonban nem egyszerűen kiszolgálja a szerelmi történetek iránti éhséget, mert ő ezt bizony unalmasnak tartja. „Különbén is gondold meg olvasó, mindig csak szerelmi történetek [...]”²⁶ Az elbeszélőnek ebben a vonatkozásban különvéleménye van: ő unalmasnak tartja a szerelmi történeteket.²⁷ Nem az elbeszélő, hanem Jakab mondja még a könyv elején: „Egy gyerekkel több, nem számít az nekik, majd táplálja őket a jótékonyság. No és ez az egyetlen mulatság, ami semmibe se kerül, a nappal nyüglődéseiért ingyen vigasztalódnak éjszaka [...]”²⁸ De ha az elbeszélő a közönség által elvárt történeteket meséli, az olvasók unatkozni kezdenek. „Most, hogy nem nevettem őket, unatkoznak, mint a kutyák.”²⁹ Milyen mozgásteret van tehát az elbeszélőnek? Az elbeszélő egyszer csak ezt mondja az olvasónak: „Igaz, hogy miután neked írok, vagy le kell mondanom tetszésedről, vagy ki kell szolgálnom ízlésedet, és neked bizony csak szerelmi históriák tetszenek.”³⁰ A szerző tehát azt csinálhat, amit akar, ő a szabad akarat igazi megtestesítője. Vagy mégsem? Ha nem alkalmazkodik az olvasói elvárásokhoz, a vállalkozása könnyen kudarcba fulladhat. A regényből mintha nem lenne egészen világos, hogy Diderot hogyan oldja fel ezt a dilemmát. Talán csak szétbeszéli. A regény fő szövege az állandó elbizonytalanodás állapotában van. A szerelmi történet elbeszélése néha már-már kudarcba fullad. „Ördög vigye a szerelmed történetét! Hát nem ott maradt az óram a kandallón!”³¹ Máskor pedig az úr ezt kérdezi: „No Jakab, hol is tartottunk a szerelmed történetében?”³² Az elbeszélés dőcög, és annyi lesz a kitérő, hogy hamarosan minden összekuszálódik. Végül is a regény végén fogalmunk sincs, hogy az író aláveti-e magát vagy szembeszegül az olvasói ízlésnek.

22 Denis Diderot: *Rameau unokaöccse*, i. k. 281.

23 Denis Diderot: *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája*, i. k. 8.

24 I. m. 16.

25 I. m. 157.

26 Uo.

27 Másutt Diderot ezeket az érdekes beszélgetési témákat említi: politika, szerelem, filozófia és az irodalmi ízlés. Lásd Denis Diderot: *Rameau unokaöccse*, i. k. 251.

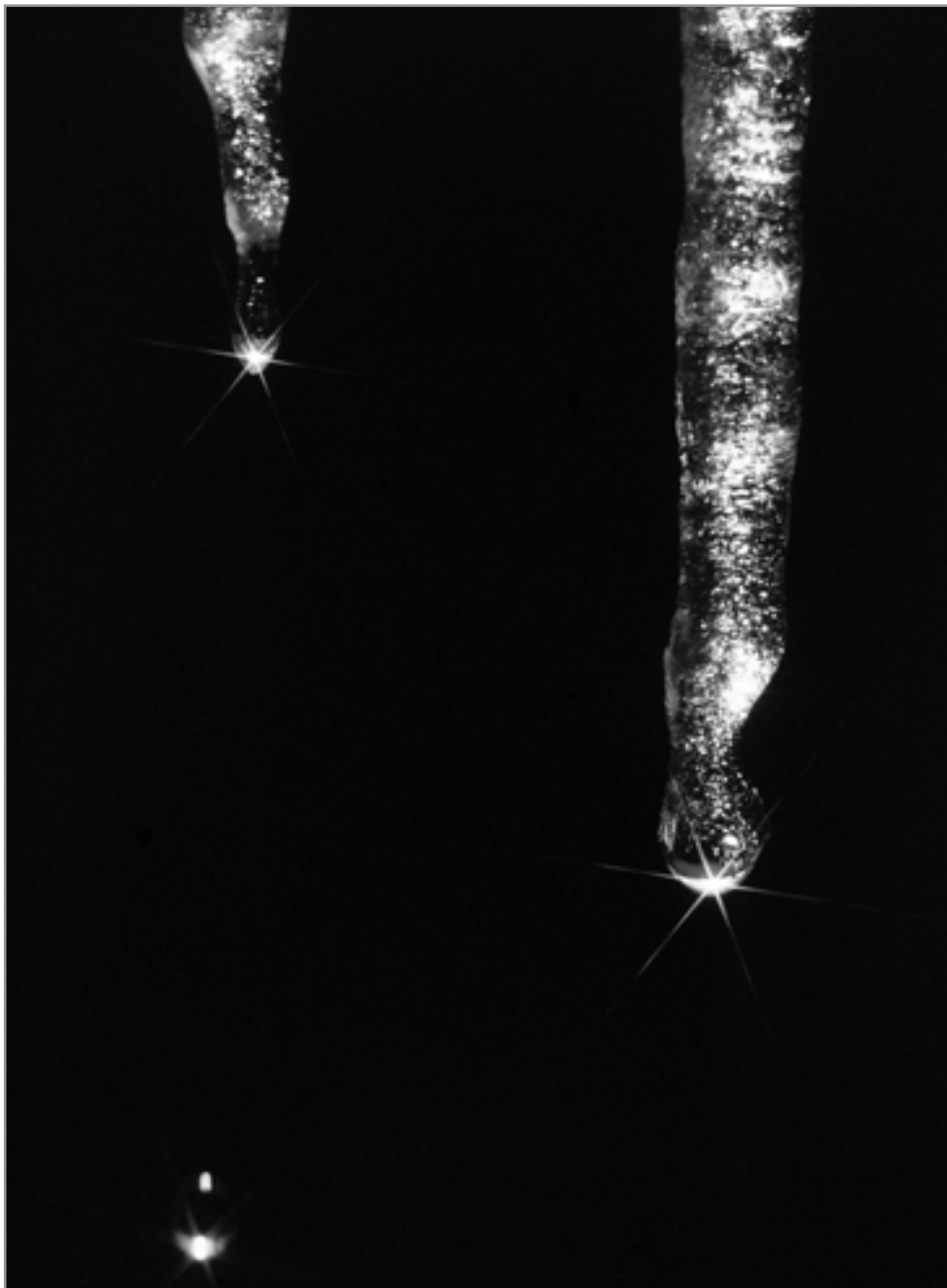
28 I. m. 22–23. o. A szerelem ebben az esetben a testi szerelmet jelenti; Jakab és gazdája egy fogadóban fültanúja volt a házigazda és felesége szomszédban zajló szerelmi életének. Ennek végén a feleség ezt mondja: „Holnap nem merek a szeme elé kerülni.” Erre a férj: „Ugyan miért? Hát nem a feleségem vagy? Én meg nem a férjed vagyok? Hát talán csak úgy semmiért van egy férjnek felesége, meg egy feleségnek férje?” I. m. 23. (De már Sterne is anyja „házasságszerződéséről” beszélt. Laurence Sterne: *Tristram Shandy úr élete és gondolatai*, i. k. 39.) Mintha már Kant meghatározása vetülne előre: „A nemi közösség (commercium sexuelle); két ember nemi szerveinek és képességének kölcsönös használata (usus membrorum et facultatum sexualium alterius).” Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése / A gyakorlati ész kritikája / Az erkölcsök metafizikája*, Gondolat Kiadó, 1991. 378.

29 Denis Diderot: *Rameau unokaöccse*, i. k. 263. (A fordítást módosítottam: W. J.)

30 Denis Diderot: *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája*, i. k. 157.

31 I. m. 26.

32 I. m. 8.

(III. Az olvasó szerepe) „Vegyük csak Jakab meglehetősen különös szerelmi történetét, amely végigvonul az egész könyvön, egész a *happy end*ig, amely eléggé sajátos. Mert a boldog lezárás a három felkínált befejezés közül csak az egyik, vagyis a szerző nem kínál »végleges ítéletet.« Diderot zavarba hozza az olvasóit, és ezen a zavaron keresztül konstruálja meg őket. A szabad akarat problémáját így végül az olvasónak kellene megoldania. Az olvasó a 17–18. századi regények kedvelt „szereplője”. De az olvasó néma; Diderot már a regény negyedik oldalán felemelt hangon mondja: „Talán nem akarod, hogy Jakab folytassa szerelme történetét? Egyszer s mindenkorra közöld már, kedves olvasó, kedvedre van-e Jakab elbeszélése, vagy nincs kedvedre?”³³ Ezt-azt lehet tudni az olvasó ízléséről, pl. azt, hogy a leginkább a szerelmi történeteket kedveli, de azt, hogy *éppen* ez a történet kedvére való-e, azt nem lehet tudni. Pedig ezt már az elején kellene tudnunk, amikor elkezdjük mesélni a történetet. Azt gondolom, hogy Diderot az olvasó megkonstruálásában egy új és eredeti középutat talált. Az *egyik oldalon* áll Cervantes *Don Quijote* című művének olvasóképe. A könyv az olvasó megszólításával kezdődik: „Dologtalan olvasó! Elhíheted, ha nem esküszöm is, azt szeretném, ha ez a könyv, mint elmémnek szülötte, oly szép, oly kitűnő s oly mulattató lenne, hogy tökéletesebb már elképzel-

hető se legyen.”³⁴ Don Quijote maga is egy olvasó, akinek képzeletvilágát nagyrészt a lovagregények olvasása határozta meg. Kedves olvasó (dologtalan olvasó), vigyázz tehát, csak az ironikus-leleplező művekben bízhat. Cervantes az olvasót így közvetlenül beleírja a műbe, miközben ez az általában vett olvasóra vonatkozik, és nem a saját könyvének konkrét olvasójára. A *másik oldalon* található Laurence Sterne olvasóképe, amely egy határozatlan címzett. A regény első bekezdésében szólítja meg a szerző először az olvasót, arra kérve, hogy higgyen neki és bizzon benne.³⁵ Aztán nem sokkal később az olvasót egyenesen visszatartani próbálja: ne fusson előre, ne interpretálja szabadon az elmondottakat. „Engedtessek meg nekem, mielőtt végére járnánk a fejezetnek, óvással fordulnom a nyájas olvasóhoz arra nézvést, hogy egy-két vigyázatlanul elejtett szóból még csak gondolni se gondoljon »házasembernek«.”³⁶ E két szélsőség között Diderot egy kreatív, a cselekmény megkonstruálásában részt vevő olvasó képét szeretné kialakítani.³⁷ Diderot provokatívan zárja le a történetet és fölszólítja az olvasót a folytatásra: „És most abbahagyom, mert amit tudtam, mindent elmondtam neked e két szereplőről. – És Jakab szerelmének története? – Jakab hetvenszer is elmondta, úgy vagyok megírva odafent, hogy ne fejezhesse be történetét, és látom: Jakabnak igaza volt.”³⁸ A maga történetét mindig Jakab mesélte el, de most egyszer csak az elbeszélő nem tud hozzátenni semmit; eddig a történet mindig megszakadt, és akkor az elbeszélő a regényt más elemekkel folytatta. De most egy új helyzet állt elő: nem egyszerű megszakadásról van szó, hanem a befejezés előtt torpanunk meg. Jakab megint arra hivatkozik, hogy ez így van megírva; és ha az elbeszélő ezt elfogadja, akkor nem feltétlenül a fatalisztikus világképpel, hanem csak a befejezhetetlenség gondolatával azonosul. Így nem marad más, mint az olvasóhoz fordulni: „Látom, olvasó, hogy bosszús vagy miatta, folytasd hát a történetet ott, ahol ő abbahagyta, úgy meséld tovább, ahogy kedved tartja, vagy pedig látogasd meg Agathe kisasszonyt, tudd meg a falu nevét, ahol Jakab börtönben ül, látogasd meg Jakabot, kérdezd meg tőle a történet végét, nem fogja kéretni magát, szíves-örömmel mesél neked. Kérdezd meg őt, ez majd elszórakoztatja.”³⁹ Mintha most minden a feje tetejére állt volna: eddig Jakab szórakoztatta az olvasót, és most az olvasónak kellene Jakabot? Ráadásul Jakab mégis csak tud valamit, amit az elbeszélő nem tud? De az olvasó cselekményfolytatása már nem lehet része a regénynek. Mit tehetünk? Feltételezhetjük, hogy az olvasó választ a felkínált befejezési lehetőségek közül. Az elbeszélő szerette volna visszatartani a happy end-es befejezés választásától. De végül is mindegy is, hogy melyiket választotta: a szabad akarata érvényesült, méghozzá egy determinált összefüggérendszeren belül. „Miód Ciceró a fátumról írott könyvében kijelenti, hogy ez a kérdés igen homályos és bonyolult, azt mondja, hogy ebben Chrysippus, a filozófus sem tudott eligazodni. Szavai így hangzanak: »Chrysippus, bár teljes erejével azon volt, mi módon magyarázhatná meg, hogy egyrészt minden a fátum szerint történik, másrészt bennünk is van valami önálló, ilyenformán belebonyolódott a dologba«.”⁴⁰ Mi is belebonyolódottunk volna a dolgokba? Diderot mintha azt sugallná, hogy ha az élet fátumszerűen meghatározott is, akkor is a fátumnak plurális pályái vannak,⁴¹ és az a művek olvasóin múlik, hogy melyik pálya realizálódik. A metafizikai kérdést így az olvasó eldönti: a fátumon belül létezik a szabad akarat, de nincs olyan kulturális szféránk, amelyben ennek működése ábrázolható lenne. Ez volt Diderot regénybe csomagolt filozófiája.

34 Miguel de Cervantes Saavedra: *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*, Magyar Helikon, 1970. 11.

35 Laurence Sterne: *Tristram Shandy úr élete és gondolatai*, i. k. 9.

36 I. m. 49.

37 Valami hasonlót már Sterne-nél is olvashatunk: „Az író [...] nagyrabecsülésének az olvasó értelme iránt mivel sem adhatja inkább tanújelét, mint hogy barátilag megfélezi véle a dolgot, valamennyit az olvasó képzeletére bízva, a többit pedig megtartva magának.” I. m. 103. De igazából nem építi ki ezt a gondolatot.

38 Denis Diderot: *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája*, i. k. 243–244.

39 I. m. 244.

40 Aulus Gellius: *Attikai éjszakák. Részletek*, i. k. 105.

41 Ennél már Cicero is tovább jutott: „Valljuk meg őszintén: nem rajtunk múlik, éles eszűek vagyunk-e vagy bárgyúak, erősek vagy gyengék. Ám ha valaki ebből arra következtet, hogy nem kívánságunktól függ, ülünk-e vagy sétálunk, az nem fogja fel, hogy miféle következményekkel járnak az egyes jelenségek. Mert bár mind a tehetőségek, mind a lomha észjárásúak előzetes okok folytán születnek ilyenek, akárcsak az erősek és a gyengék, ebből mégsem következik, hogy még azt is eredendő okok szabják és határozzák meg, hogy éppen ülnek, sétálnak vagy valami más tevékenységet folytatnak.” Cicero: *A végzetről*, Európa Könyvkiadó, 1992. 11–12. (Gondoljunk csak vissza Diderot bizonyítására: „Talán bizony én lehetek nem én? S minekutána én én vagyok, vajon cselekedhetem-e másként, mint én?” Denis Diderot, *Mindenmindegy Jakab*, i. k. 11.